

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή νομικών, οικονομικών και πολιτικών επιστημών
Τμήμα νομικής

*Εργασία στη Σύνθεση δημοσίου δικαίου
Θέμα: Τέχνη και θρησκεία /Art and religion*

Μανδώρα Παναγιώτα
Α.Μ.:134020020095
Τηλ.: 6973999125

Αθήνα 2006

1. Περιεχόμενα

1. Πίνακας περιεχομένων	1
2. Συντομογραφίες	2
3. Εισαγωγή	3
4. Κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων	4
5. Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα	5
6. Τι είναι Τέχνη; - Τι είναι έργο τέχνης;	6
7. Ελευθερία τέχνης	7
7.1. Περιεχόμενο	7
7.1.1. Ελευθερία δημιουργίας έργων τέχνης	7
7.1.2. Ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης.....	8
7.1.3. Ελευθερία προσβάσεως του κοινού στα έργα τέχνης..	8
7.1.4. Υποχρέωση του κράτους η ανάπτυξη και η προαγωγή της τέχνης.....	9
7.2. Φορείς	11
7.3. Περιορισμοί	11
7.3.1. Γενικά	11
7.3.2. Δικαιώματα των άλλων	13
7.3.3. Τέχνη και θρησκεία	14
7.3.3.1. Θρησκευτική ελευθερία & θρησκευτική Συνείδηση	15
7.3.3.2. Περιπτώσεις σύγκρουσης τέχνης και θρησκείας	16
8. Περιεχόμενο των προαναφερθέντων υποθέσεων	22
9. Συμπέρασμα	24
10. Περίληψη – Λήμματα	25
11. Βιβλιογραφία	26
12. Νομολογία	27

2. Συντομογραφίες

- ❖ ΑΠ : Άρειος Πάγος
- ❖ ΕΔΔΔ: Επιθεώρηση Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου (περιοδικό)
- ❖ ΕΛΛ Δνη : Ελληνική Δικαιοσύνη (περιοδικό)
- ❖ ΕΣΔΑ : Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
- ❖ ΕφΑθ : Εφετείο Αθηνών
- ❖ ΜΠΑ : Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών
- ❖ Μον Πρωτ. Θεσ. : Μονομελές Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης
- ❖ Ποιν Χρ : Ποινικά Χρονικά (περιοδικό)
- ❖ Σ : Σύνταγμα
- ❖ ΣτΕ : Συμβούλιο της Επικρατείας
- ❖ ΤοΣ : Το Σύνταγμα (περιοδικό)

3. Εισαγωγή

Τέχνη και Θρησκεία

Art and religion

Η τέχνη βρίσκεται «παντού». Επηρεάζει αρκετές από τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής και συνεχώς εξελίσσεται. Είναι κατοχυρωμένη στο άρθρο 16 § 1 Σ, μέσω του οποίου προστατεύεται η ελεύθερη ανάπτυξη αυτής. Η προστασία, όμως, της τέχνης, έρχεται αρκετές φορές σε σύγκρουση με άλλα δικαιώματα. Μία από αυτές τις περιπτώσεις είναι και η σύγκρουση της τέχνης με τη θρησκεία.

Για να είναι αποτελεσματική η προσέγγιση του συγκεκριμένου θέματος, α πρέπει να γίνει ανάλυση της ελευθερίας της τέχνης και της θρησκευτικής συνείδησης, ώστε να φτάσουμε στη σύγκρουση των δύο παραπάνω δικαιωμάτων και να καταλήξουμε σε σαφή (αν είναι αυτό εφικτό) συμπεράσματα.

4. Κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων στα ελληνικά συντάγματα μέχρι σήμερα

Η κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων άρχισε να γίνεται πράξη από το σχέδιο του Ρήγα Βελεστινλή – Φεραίου από το 1797. Το προσωρινό Σύνταγμα της Επιδαύρου, καθώς και όλα τα ελληνικά συνταγματικά κείμενα μέχρι σήμερα, κατοχυρώνουν τα ατομικά δικαιώματα. Σε αρκετά όμως σημεία η προσπάθεια αυτή ήταν πρωτοποριακή για την εποχή της. Συγκεκριμένα, το σχέδιο του Ρήγα αναφέρεται στα *«δίκαια του ανθρώπου»*. Το προσωρινό Σύνταγμα της Επιδαύρου κατοχυρώνει τα *«γενικά δικαιώματα των κατοίκων της Ελλάδας»* και το προσωρινό Σύνταγμα του Άστρους (1823) τα *«πολιτικά δικαιώματα των Ελλήνων»*. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827), χρησιμοποιεί την ονομασία *«δημόσιο δίκαιο των Ελλήνων»*, που επικράτησε μέχρι το Σύνταγμα του 1952. Το ισχύον Σύνταγμα (1975) αναφέρει τον όρο *«ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα»*. Σε αυτό το δεύτερο μέρος δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα, όπως προκύπτει και από τις αναθεωρήσεις το 1986 και το 2001.

5. Ατομικά και Κοινωνικά δικαιώματα

Το Σύνταγμα «δεν είναι ατομοκεντρικό», αλλά προάγει το κοινωνικό κράτος. Σε περίπτωση που πιθανολογείται σύγκρουση, το Σύνταγμα περιορίζει το ατομικό δικαίωμα υπέρ της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και του γενικού συμφέροντος. Η σύγκρουση αυτή μπορεί να υπάρξει είτε στην περιοχή της ατομικής ιδιοκτησίας είτε της ατομικής οικονομικής δραστηριότητας. Η πρώτη συνταγματικά προστατευόμενη περιοχή περιορίζεται από το νομοθέτη στις προκαθορισμένες από το Σύνταγμα περιοχές. Οι περιορισμοί αυτοί δεν αποτελούν απαλλοτρίωση, αλλά είναι απλοί, νόμιμοι περιορισμοί της ιδιοκτησίας μη συνεπαγόμενοι αποζημίωση¹. Σύμφωνα με το άρθρο 10 § 2 Σ, και όσον αφορά τη δεύτερη περιοχή «η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται εις βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή επί βλάβη της εθνικής οικονομίας». Συγχρόνως, «η απορρέουσα από τα κοινωνικά δικαιώματα υποχρέωση του κράτους είναι προς την κοινωνία ως σύνολο, όπου σε περίπτωση μή εκπλήρωσής της, η επανόρθωση εναπόκειται στο κοινοβούλιο και όχι προς συγκεκριμένα άτομα, τα οποία δεν μπορούν να επιδιώξουν δικαστικά την ικανοποίηση αξιώσεων ευθέως από το Σύνταγμα»². Δεν αποκλείεται, όμως, και η παράλληλη δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Τα κοινωνικά δικαιώματα λοιπόν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα και κανονιστική ισχύ.

---

¹ **Δαγτόγλου, ΠΔ**, *Ατομικά Δικαιώματα*, τ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 28.

² **Χρυσογόνου, ΚΧ.**, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2002, σελ. 40-41.

6. Τι είναι τέχνη; Τι είναι έργο τέχνης;

Ένα από τα πιο σημαντικά δικαιώματα που είναι κατοχυρωμένα στο ισχύον Σύνταγμα είναι η ελευθερία της τέχνης. Σύμφωνα με το άρθρο 16 § 1 εδ. 1 Σ «η τέχνη ... είναι [ελευθέρα], η δε ανάπτυξίς και προαγωγή [αυτής] αποτελεί υποχρέωση του κράτους».

Σύμφωνα με αυτή τη διάταξη, «ΤΕΧΝΗ³ είναι κάθε δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας. Δεν υπόκειται ούτε γενικά ούτε συγκεκριμένα στον κρατικό ορισμό και χαρακτηρισμό. Μόνον όταν το κράτος θέλει να προστατεύσει, να ενισχύσει ή να προωθήσει την τέχνη, είναι αναπόφευκτος και συνταγματικά θεμιτός ο χαρακτηρισμός ή μη ενός έργου ως έργου τέχνης».

Ο χαρακτηρισμός θα πρέπει να γίνεται από όσους έχουν την κατάλληλη προπαιδεία. Ως έργο λοιπόν τέχνης πρέπει να θεωρηθεί καταρχήν οτιδήποτε ο ίδιος ο δημιουργός του θεωρεί ως τέτοιο με την προϋπόθεση ότι αυτό δεν έρχεται σε προφανή αντίθεση προς τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. Οι κοινωνικές αυτές αντιλήψεις δεν ταυτίζονται προς τις αντιλήψεις της κρατικής εξουσίας, η οποία δεν μπορεί να παρέμβει και να τις επιβάλει. Η άρνηση λοιπόν χαρακτηρισμού ενός έργου ως έργου τέχνης με τη δικαιολογία ότι ανήκει σε απορριπτόμενη σχολή ή νοοτροπία, αντιβαίνει στη συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία της τέχνης. Το ίδιο ισχύει και για χαρακτηρισμούς έργων ή σχολών ως «εκφυλισμένων» ή «αντιλαϊκών» κατά τα χιτλερικά και σταλινικά προηγούμενα. Δεν είναι επιτρεπτοί ούτε οι χαρακτηρισμοί «επίσημη» ή «σοσιαλιστική» τέχνη, μιας και η τέχνη είναι ανοικτή στις νέες και οπουδήποτε κατευθυνόμενες εξελίξεις της ανθρώπινης δημιουργικότητας. Ένα από τα πιο ακραία παραδείγματα καταπάτησης της ελευθερίας της τέχνης ήταν η επιβολή στις χώρες του πάλαι ποτέ «υπαρκτού σοσιαλισμού», του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού». Επιπροσθέτως, με τον όρο «τέχνη», στο άρθρο 16 § 1 εδ. α' Σ, ευνοείται όχι η τεχνική, αλλά οι «καλές τέχνες», όπως η μουσική και το θέατρο.

---

³ **Δαγτόγλου, ΠΔ.** *Ατομικά Δικαιώματα*, τ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 736.

7. Ελευθερία της τέχνης

7.1. Περιεχόμενο

Πιο συγκεκριμένα, η ελευθερία της τέχνης, συμπληρώνει την ελευθερία της γνώμης και της πνευματικής κίνησης. Βέβαια, η εκδήλωση αυτή του ανθρώπινου πνεύματος (ελευθερία τέχνης), θα μπορούσε να βρει έρεισμα τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την αμυντική διάσταση της συνταγματικής προστασίας τους και στο άρθρο 14 § 1 Σ. Όμως, η ιδιαίτερη αναφορά της ελευθερίας της τέχνης στο άρθρο 16 Σ και η καθιέρωση σχετικής γενικής αρχής στην παράγραφο 1 του ίδιου άρθρου, δηλώνει την αυξημένη κατοχύρωσή της συγκριτικά με άλλες μορφές έκφρασης και διάδοσης στοχασμών.

Η ελευθερία της τέχνης περιλαμβάνει την ελευθερία δημιουργίας και κυκλοφορίας έργων τέχνης, καθώς και προσβάσεως του κοινού στα έργα τέχνης.

7.1.1. Ελευθερία δημιουργίας έργων τέχνης

Η ελευθερία παραγωγής έργων τέχνης ή ελευθερία καλλιτεχνικής δημιουργίας, δε συμβιβάζεται με οποιαδήποτε προληπτικά μέτρα, με οποιαδήποτε ιδιότητα μέλους καλλιτεχνικών συλλόγων ή τυπικά προσόντα ως προϋπόθεση καλλιτεχνικής δραστηριότητας εν γένει ή νομιμοποίησης για τη λήψη κρατικών βραβείων ή υποτροφιών. Η απαίτηση άδειας για την παραγωγή ενός έργου τέχνης, για το ανέβασμα ενός θεατρικού έργου⁴ ή το γύρισμα μιας κινηματογραφικής ταινίας⁵, είναι αντισυνταγματική. Η ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας δεν ανέχεται τη λογοκρισία⁶ ή κάποιου άλλου είδους προληπτικό έλεγχο. Αν όμως δεν είναι δυνατή η προστασία άλλου έννομου αγαθού, που επίσης προστατεύεται από το Σύνταγμα, τότε επέρχεται η εξαιρεση στον παραπάνω κανόνα. Για παράδειγμα, η νεότητα και η παιδική ηλικία προστατεύονται μέσω της προβλεπόμενης από το νόμο υποβολής κάθε

⁴ α. 3 του ν. 446/1937 «περί θεάτρου», και ά 3 του ν.δ.1108/1992.

⁵ α. 5 του α.ν. 955/1937 «περί τροποποίησης ή συμπλήρωσεως του 455/37 Α νόμου περί τροποποίησης, συμπλήρωσεως και κωδικοποίησης των κινηματογραφικών διατάξεων».

⁶ α. 3 του α.ν. 446/1937 «περί θεάτρου» και α.2 §1 εδ.2 του ν. 1597/1986 «Προστασία και ανάπτυξη της κινηματογραφικής τέχνης, ενίσχυση της ελληνικής κινηματογραφίας και άλλες διατάξεις».

κινηματογραφικής ταινίας στην ειδική επιτροπή νεότητας για την κατάταξή της σε μία από τις κατηγορίες του νόμου. Σημαντικό μέρος της ελευθερίας της τέχνης αποτελεί και «η απαγόρευση του εξαναγκασμού της καλλιτεχνικής εργασίας», από την οποία και συνάγεται⁷.

7.1.2. Ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης

Για να μην χαρακτηριστεί ως άσκοπη η ελευθερία παραγωγής των έργων τέχνης, στην ελευθερία τέχνης ανάγεται και η ελευθερία κυκλοφορίας. Η ελευθερία αυτή σημαίνει την ελευθερία παρουσιάσεως έργων τέχνης στο κοινό (έκθεση έργων τέχνης, προβολή κινηματογραφικών ταινιών, δημοσίευση λογοτεχνικών έργων). Η «εκτέλεση ζωντανής τέχνης» (π.χ. συναυλία) αποτελεί μια ταυτόχρονη δημιουργία ενός έργου τέχνης και παρουσίασής του στο κοινό⁸. Η απαγόρευση λοιπόν παρουσιάσεως έργων τέχνης στο κοινό και η εξάρτησή της από προηγούμενη διοικητική άδεια, «εναντιώνονται» στην ελευθερία κυκλοφορίας έργων τέχνης⁹. Αντίθετα, δεν είναι αντι-συνταγματική η απαίτηση άδειας λειτουργίας αιθουσών δημοσίων θεαμάτων, όταν η άδεια χορηγείται σύμφωνα με συνταγματικά θεμιτά κριτήρια (π.χ. ασφάλεια του κοινού). Δεν είναι αντίθετη στην ελευθερία κυκλοφορίας έργων τέχνης η απαγόρευση εγκαταστάσεως θεάτρων ή κινηματογράφων σε κοινόχρηστους χώρους¹⁰, η απαγόρευση διαταραχής της κοινής ησυχίας, ιδίως τη νύχτα και σε περιοχές κατοικιών ή νοσηλευτηρίων. Στην ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης ανήκει και η ελευθερία αποστολής και πώλησής τους. Αυτό το σημείο αποτελεί μία έκφανση της συνταγματικής θεμελίωσης της πνευματικής ιδιοκτησίας, η οποία απαιτείται ώστε οι πνευματικοί δημιουργοί να μη στερούνται των υλικών προϋποθέσεων της εργασίας τους.

7.1.3. Ελευθερία προσβάσεως του κοινού στα έργα τέχνης

Η έννοια «ελευθερία της τέχνης» ολοκληρώνεται με την ελευθερία προσβάσεως του κοινού στα έργα της τέχνης. Κάθε λογοκρισία και κάθε

---

⁷ α. 946 §1 ΚΠολΔ.

⁸ α. 1 του α.ν. 4485/1943.

⁹ α. 1 επ. α.ν. 445/1937 «περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των περί κινηματογράφου διατάξεων».

¹⁰ α. 1 του ν.δ.917/1971 «περί εγκαταστάσεως εν γένει θεαμάτων εις κοινόχρηστους χώρους».

απαγόρευση παρουσιάσεως έργου τέχνης προσβάλλει τα δικαιώματα του δημιουργού και του κοινού. Όμως, τα δικαιώματα αυτά, δε χαρακτηρίζονται από «*δωρεάν πρόσβαση*». Η είσπραξη εύλογου εισιτηρίου σε δημόσια θέατρα ή μουσεία, επιτρέπεται. Αντίθετα, η απαγόρευση εισόδου είναι αντισυνταγματική, εκτός αν τίθεται ζήτημα προστασίας της νεότητας και της παιδικής ηλικίας από θεάματα βλαπτικά για νέους κάτω από ορισμένη ηλικία¹¹. Ανάλογος περιορισμός πρόσβασης μπορεί να θεμελιωθεί σε λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας που προστατεύεται από το Σύνταγμα (α 21 §3 Σ). Το γεγονός ότι επιβάλλεται σε κοινοτικούς αλλοδαπούς να πληρώνουν εισιτήριο για την είσοδο σε αρχαιολογικούς χώρους ή μουσεία και ταυτόχρονα να απαλλάσσονται οι Έλληνες πολίτες ή οι διαμένοντες στην Ελλάδα, αποτελεί παράβαση του θεμελιώδους κανόνα του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου, που απαγορεύει κάθε διάκριση λόγω ιθαγένειας. Ανάλογος περιορισμός πρόσβασης μπορεί να θεμελιωθεί σε λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας που προστατεύεται από το Σύνταγμα (α. 21 §3 Σ). Το γεγονός ότι επιβάλλεται σε κοινοτικούς αλλοδαπούς να πληρώνουν εισιτήριο για την είσοδο σε αρχαιολογικούς χώρους ή μουσεία, και ταυτόχρονα να απαλλάσσονται οι Έλληνες πολίτες ή οι διαμένοντες στην Ελλάδα, αποτελεί παράβαση του θεμελιώδους κανόνα του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου που απαγορεύει κάθε διάκριση λόγω ιθαγένειας.

7.1.4. Υποχρέωση του κράτους η ανάπτυξη και η προαγωγή της τέχνης

Το άρθρο 16 §1 Σ, προβλέπει ότι η ανάπτυξη και προαγωγή της τέχνης, αποτελεί υποχρέωση του κράτους. Το κράτος, δηλαδή, δικαιούται, και κυρίως υποχρεούται, να έχει μια ορισμένη πολιτιστική πολιτική, ώστε να προάγει και να μην κηδεμονεύει την τέχνη. Θα πρέπει το κράτος να δημιουργεί μια ατμόσφαιρα ελευθερίας και να εκτιμά την καλλιτεχνική δημιουργία. Το κράτος, επίσης, οφείλει να λάβει μέτρα ώστε να προστατεύεται η πνευματική ιδιοκτησία και τα δικαιώματα του δημιουργού του έργου τέχνης. Γι' αυτό το σκοπό η Ελλάδα εκδίδει

---

¹¹ α. 36 του ν. 1597/1986 (κιν/φος) και α. 6 του ν.δ.1108/1946 (θέατρο).

νομοθετήματα και προσχωρεί σε διεθνείς συμβάσεις προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Απαραίτητος είναι ο χαρακτηρισμός ενός έργου ως έργου τέχνης. Τα κριτήρια για τον παραπάνω χαρακτηρισμό είναι συνταγματικά. Θα πρέπει, όμως, να είναι δυνατή μια νέα καλλιτεχνική δημιουργία έργων, απηλλαγμένη από αυθαίρετες διακρίσεις με το πρόσωπο ή το έργο του καλλιτέχνη. Ο δημιουργός έχει τότε αγωγή αξίωση αν και ο δικαστής ερευνά μόνο την τυχόν υπέρβαση των άκρων ορίων της αξιολογικής κρίσεως των αρμόδιων οργάνων. Αξίωση έχει ο δημιουργός έργου τέχνης και κατά της διακρίσεως εις βάρος του ως καλλιτέχνη εν γένει ή ως ανήκοντας σε μια ορισμένη «σχολή» κατά την κατανομή οποιωνδήποτε κοινωνικών παροχών. Το Σύνταγμα, όμως, δε θεμελιώνει αγωγή αξίωση συγκεκριμένων καλλιτεχνών ή των καλλιτεχνών εν γένει ή των οργανώσεών τους. Αυτές οι αξιώσεις υπάρχουν μόνο στο μέτρο που το επιτρέπει ο νόμος.

Σύμφωνα με το άρθρο 16 §1 Σ, το Σύνταγμα κατοχυρώνει την ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας χωρίς να αποκλείει τη θέσπιση από το νομοθέτη προϋποθέσεων για την άσκηση συγκεκριμένης καλλιτεχνικής δραστηριότητας στο μέτρο που επιβάλλεται από λόγους δημοσίου συμφέροντος. Κατά την άποψη αυτή είναι συνταγματικός ο αποκλεισμός από τις παραγγελίες έργων τέχνης εκ μέρους δημοσίων υπηρεσιών, Ν.Π.Δ.Δ., κοινωφελών ιδρυμάτων και οργανισμών κοινής ωφελείας των καλλιτεχνών οι οποίοι δεν έχουν γίνει δεκτοί ως μέλη Επιμελητηρίου Εικαστικών Τεχνών, προκειμένου να εξασφαλισθεί η προμήθεια «αξιόλογων έργων τέχνης» από το δημόσιο τομέα¹². Όσοι ασκούν, δηλαδή, εμπειρικά την τέχνη του αγιογράφου, στερούνται τις παραγγελίες των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων (το κύριο αντικείμενο απασχόλησής τους) ώστε να ωθούνται να εγκαταλείψουν την αγιογραφία. Παρότι, λοιπόν, το κράτος οφείλει να αφήνει ελεύθερη την καλλιτεχνική δημιουργία χωρίς αποκλεισμούς, η επιλεκτική χορήγηση παροχών είναι αναπόφευκτη ως προς την εκπλήρωση της θετικής

---

¹² ΣτΕ 6178/1996, ΕΔΔ/1999, 634.

υποχρέωσής τους για ανάπτυξή τους λόγω των περιορισμών διαθέσιμων πόρων. Θα πρέπει εδώ να εφαρμοσθούν όσες αποφάσεις απορρέουν από τη γενική αρχή της ισότητας.

7.2. Φορείς

Φορείς της ελευθερίας της τέχνης είναι φυσικά πρόσωπα, ημεδαπά και αλλοδαπά, που έχουν την ικανότητα να δημιουργήσουν και να κυκλοφορήσουν έργα τέχνης. Δικαιώματα, βέβαια, επί των έργων τέχνης μπορεί να ανήκουν και σε νομικά πρόσωπα. Φορείς είναι και όσοι απολαμβάνουν ένα έργο τέχνης. Δυνατότητα, δηλαδή, επίκλησης της ελευθερίας της τέχνης έχει, εκτός του καλλιτεχνικού δημιουργού, και το κοινό του.

Η ελευθερία της τέχνης νοείται έναντι των φορέων της δημόσιας εξουσίας. Λόγω της υποχρέωσης του κράτους να αναπτύσσει και να προάγει την τέχνη, αυτό υποχρεούται να διαμορφώνει την έννομη τάξη ώστε να είναι δυνατή η προαγωγή της τέχνης. Ο καλλιτέχνης δεν έχει την αξίωση να προβεί στη λήψη μέτρων κατά το Σύνταγμα, αν και κρατικά μέτρα που εναντιώνονται στην κρατική υποχρέωση είναι αντισυνταγματικά και οι καλλιτέχνες μπορούν να επικαλεστούν την αντισυνταγματικότητα αυτή.

7.3. Περιορισμοί

7.3.1. Γενικά

Το άρθρο 16 §1 Σ, δεν εισάγει κανενός είδους περιορισμούς όσον αφορά την ελευθερία της τέχνης. Όμως, ο καλλιτέχνης, ζει σε μια κοινωνία. Το γεγονός αυτό επιβάλλει νομικές ρυθμίσεις. Ο καλλιτέχνης, δηλαδή, υπόκειται στο γενικώς ισχύον δίκαιο. Οι γενικοί περιορισμοί των νόμων ισχύουν και για τους δημιουργούς έργων τέχνης.

Το άρθρο που αναφέρεται στην ελευθερία της τέχνης δε συνοδεύεται από τη ρήτρα *«τηρώντας τους νόμους του Κράτους»*, όπως στο άρθρο 14 Σ. Το ότι δεν αναφέρεται στο άρθρο 16 §1 δε σημαίνει πως η ρήτρα αυτή ισχύει μόνον σε όσες περιπτώσεις αφορούν το άρθρο 14 Σ. Απλώς, *οι νομοθετικά επιβαλλόμενοι περιορισμοί, πρέπει να είναι λιγότερο εκτεταμένοι και εντατικοί, όταν πρόκειται για έργα τέχνης.*

Δεν επιτρέπεται η εισβολή ειδικών περιορισμών που αφορούν μόνο την τέχνη και δε βρίσκουν έδαφος εφαρμογής, ούτε η επιβολή ειδικών περιορισμών άλλων δικαιωμάτων, όπως της ελευθερίας του Τύπου. Πιο συγκεκριμένα, η ελευθερία της τέχνης περιορίζεται από τους γενικούς νόμους, από όσους δηλαδή προστατεύουν ένα έννομο αγαθό, χωρίς να στρέφονται ούτε κατά ορισμένου προσώπου ούτε κατά ορισμένης καλλιτεχνικής δημιουργίας ή τεχνοτροπίας, ούτε να εμποδίζουν την άσκηση της τέχνης, της οποίας η ανάπτυξη και προαγωγή αποτελεί κατά το Σύνταγμα υποχρέωση του κράτους. Ο Ποινικός Κώδικας δεν επιτρέπει την υπερβολική δέσμευση της τέχνης από την ποινική προστασία της τιμής. Αν δεν είναι δυνατή η «απόδειξη της αλήθειας» (α. 366 ΠΚ), τότε «*δε συνιστά άδικη πράξη ... εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα ... εκ δεδικαιολογημένου ενδιαφέροντος ...*» (α. 367 ΠΚ).

Όσον αφορά την ελευθερία της τέχνης και τους ειδικούς περιορισμούς, η πρώτη δεν υπόκειται στους δεύτερους. Η προστασία της τέχνης, δηλαδή, υπερισχύει άλλων διατάξεων του Συντάγματος με αντικείμενα που μπορούν να αποτελούν μέσα εκφράσεως της τέχνης, όπως για παράδειγμα ο Τύπος. Το άρθρο 16 ως ειδική διάταξη δεν υπόκειται στους περιορισμούς που προβλέπει το άρθρο 14 §3 Σ για την ελευθερία του Τύπου. Αν δηλαδή το έντυπο είναι έργο τέχνης, δεν επιτρέπεται κατάσχεση είτε πριν είτε μετά. Η εξαίρεση των έργων τέχνης από την έννοια του «*άσεμνου*» εντύπου κατά το άρθρο 30 εδ.1 του ν.5060/1931 «*περί Τύπου*»¹³ (καθώς και η δυνατότητα κατάσχεσης), προκύπτει απευθείας από την αυξημένη προστασία της ελευθερίας της τέχνης κατά το άρθρο 16 §1 Σ. Η υπαγωγή, όμως, στην έννοια του άσεμνου και τη δυνατότητα κατασχέσεως εντύπου – έργου τέχνης, που «*προσφέρεται προς πώληση, πωλείται ή παρέχεται ειδικώς σε πρόσωπα ηλικίας κάτω των 18 ετών και προς σκοπούς άλλους εκτός της σπουδής*», αποτελεί νομοθετική εκτέλεση της συνταγματικής επιταγής της

---

¹³ α. 30 ν. 5060/1931 εξαιρέθηκε από την κατάργηση των ειδικών διατάξεων περί του τύπου που προβλέπει ο ν. 2243/1994.

προστασίας της νεότητας και της παιδικής ηλικίας σε βάρος της ελευθερίας της τέχνης.

Ο ν. 5060/1932, λοιπόν, εξήρεσε τα έντυπα – έργα τέχνης από την ιδιότητα του «ασέμνου» και την κατά το Σύνταγμα δυνατότητα κατασχέσεως. Ο ν. 1597/1986 δεν υιοθέτησε την ίδια λύση για την κινηματογραφική τέχνη. Σύμφωνα με αυτό το νόμο, όλες οι κινηματογραφικές ταινίες, είτε αποτελούν έργα τέχνης είτε όχι, μετά την προβολή τους «κατάσχονται» στις περιπτώσεις που ορίζονται από το Σύνταγμα για την κατάσχεση εφημερίδων και άλλων εντύπων¹⁴. Ο απλός νομοθέτης δεν μπορεί να επεκτείνει τους ειδικούς περιορισμούς ενός ατομικού δικαιώματος σε περιπτώσεις που το Σύνταγμα δεν περιέχει ειδικούς περιορισμούς. Το άρθρο 15 §1 Σ απλώς διαπιστώνει ότι οι προστατευτικές του τύπου διατάξεις του άρθρου 14 Σ δεν ισχύουν ούτε στον κινηματογράφο. Εξάλλου, η αφηρημένη προστασία της ελευθερίας της τέχνης αποκλείει την εφαρμογή ειδικών περιορισμών στα σχετικά με τα κινηματογραφικά έργα τέχνης.

7.3.2. Δικαιώματα των άλλων

Ένα άλλο κεφάλαιο που ανοίγεται για τους περιορισμούς στην ελευθερία της τέχνης, είναι αυτό που αφορά τα δικαιώματα των άλλων. Τα δικαιώματα των άλλων αποτελούν εγγενή περιορισμό κάθε δικαιώματος. Η ελευθερία καθενός σταματά εκεί που ξεκινά η ελευθερία του άλλου. Ικανή να αιτιολογήσει περιορισμούς στην τέχνη, είναι η προσβολή των συνταγματικών δικαιωμάτων των άλλων και όχι η προστασία οποιουδήποτε έννομου αγαθού. Στις περισσότερες περιπτώσεις λογοκρισίας έργων τέχνης, η βάση της έγκειται στην έντονη αντίθεση ή αγανάκτηση για το μήνυμά τους. «Η τέχνη¹⁵, όμως, δικαιούται να προκαλεί ή ίσως και να ενοχλεί, με την έννοια να μην είναι ευχάριστη». Κανένας περιορισμός δεν επιτρέπεται εξαιτίας του ιδεολογικού αντικτύπου ενός έργου τέχνης. Η απόλυτη προστασία της τέχνης, βέβαια, δε σημαίνει ότι αυτή δεν μπορεί να προκαλέσει. Κανένας δεν έχει κανένα δικαίωμα, που να στηρίζει την απαλλαγή κάποιου από την

¹⁴ α. 2 §3 ν. 1957/1986.

¹⁵ Δημητρόπουλος, Α., *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα, 2004, σελ. 176.

ενόχληση αυτή. Εδώ, το λεπτό ζήτημα, δεν αφορά τις περιπτώσεις της «οικεία βουλήσει προσβολής», όπου κάποιος ενοχλείται επειδή επέλεξε να πάει σε μια έκθεση. Αντίθετα, αφορά την ενόχληση από τη γνήσια τυχαία και αναπόφευκτη έκθεση σε ανεπιθύμητα μηνύματα. Δεν είναι όμως δυνατόν να περιορισθεί μία δημόσια έκθεση έργου τέχνης, λόγω της αποστροφής που προκαλεί το μήνυμά του. Για τους ενήλικες, ο Δικαστής Harley στην Cohen προτρέπει «κοιτάξτε αλλού». Όσον αφορά τους ανήλικους, θα πρέπει κανείς να σκεφθεί πως η κοινωνική ζωή δεν οργανώνεται με βάση τις ανάγκες των παιδιών και πως η συνταγματικά κατοχυρωμένη προστασία της παιδικής ηλικίας δεν αποτελεί υπέρμετρη συνταγματική ρήτρα, μπροστά στην οποία υποχωρεί κάθε άλλη συνταγματική διάταξη, ειδικά αν πρόκειται για ζητήματα σχετικά με την ιδεολογική τους συγκρότηση. Για τέτοιου είδους θέματα οι πρώτοι υπεύθυνοι είναι οι γονείς και όχι το κράτος. Είναι προφανές πως τα παιδιά θα εκτίθενται σε αμφισβητούμενα μηνύματα. Θεμιτός φαίνεται να είναι ο περιορισμός επίδειξης ανεπιθύμητων μηνυμάτων σε χώρους όπου συχνάζουν παιδιά, αλλά όχι σε όσους δημόσιους χώρους – που έχουν καθιερωθεί ως χώροι έκθεσης έργων τέχνης, όπως π.χ. η Μονμάρτρη.

Τα παραπάνω αφορούν τους δημόσιους χώρους που καθιστούν αναπόφευκτη τη θέα των έργων τέχνης τους από ανήλικους γιατί για τους χώρους που αποκλείουν την τυχαία επαφή, υπεύθυνοι είναι οι γονείς. Η εξαίρεση των παιδιών από το να γίνονται τυχαία αποδέκτες μηνυμάτων των «βλαβερών», συνδυασμένη με τη δυνατότητα της εξουσίας να καθορίζει τη χρήση των δημόσιων χώρων, παρέχει μια σταθερή βάση για την απαγόρευση της δημόσιας επίδειξης ορισμένων έργων.

Τέλος, η τέχνη, δεν έχει ως στόχο συγκεκριμένα άτομα, ούτε απευθύνεται σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Αν, όμως, χρησιμοποιείται ως όπλο για να πλήξει συγκεκριμένα τους άλλους, δε χαιρεί προστασίας όπως κάθε άλλο δικαίωμα.

7.3.3. Τέχνη και θρησκεία

Πέρα από τη γενική σχέση¹⁶ και στο πλαίσιο μερικότερων έννομων σχέσεων ή θεσμών, η καλλιτεχνική ελευθερία υπόκειται στους περιορισμούς που επιβάλλονται από την αιτιώδη συνάφεια. Για το λόγο αυτό τίθεται και το ζήτημα της τέχνης σχετικά με τη θρησκεία. Στο πλαίσιο της γενικής σχέσης μεταξύ των πολιτών ανήκει το ερώτημα των σχέσεων ελευθερίας της τέχνης και θρησκευτικής ελευθερίας, το ζήτημα της προσβολής της θρησκευτικής συνείδησης μέσω έργων τέχνης.

7.3.3.1. Θρησκευτική ελευθερία και θρησκευτική συνείδηση

Στην πράξη, λοιπόν, υπάρχουν σοβαρά προβλήματα μη σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα, όπου επικρατούσα θρησκεία είναι αυτή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η θρησκευτική ελευθερία, που συγκαταλέγεται ανάμεσα στην ελευθερία της γνώμης και γενικά της πνευματικής κίνησης, κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 Σ. Η παράγραφος 1 του ίδιου άρθρου καθιερώνει το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης, που αποτελεί συνέπεια του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου (α. 2 §1 Σ). Η ρητή κατοχύρωση, δηλαδή, της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, προσδίδει απλώς έμφαση σε μια πτυχή της γενικότερης αρχής της ελευθερίας της συνείδησης (α. 2 §1 και α. 14 §1 Σ). Ελευθερία της συνείδησης σημαίνει ότι ο καθένας μπορεί να πιστεύει οτιδήποτε θέλει ή και να μην πιστεύει τίποτα, να μεταβάλει οποτεδήποτε τις πεποιθήσεις του και να τις διαδίδει χρησιμοποιώντας για το σκοπό αυτό τα ατομικά του δικαιώματα ή να τις αποκρύπτει. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 13 §4 Σ, διευκρινίζεται πως κανένας δεν μπορεί, επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το κράτος ή να αρνηθεί τη συμμόρφωση προς τους νόμους. Παράλληλα, η κρατική εξουσία, δεν μπορεί να επιβάλει αυθαίρετα υποχρεώσεις στα άτομα ή να θεσπίζει νόμους κατά το δοκούν, καθώς υπόκειται σε συνταγματικές δεσμεύσεις.

Στο πλαίσιο της θρησκευτικής ελευθερίας, οι δεσμεύσεις αυτές συνίστανται στο ότι ο νόμος δεν μπορεί να καθιερώσει ως «υποχρέωση»

---

¹⁶ Δημητρόπουλος, Α., *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα 2004, σελ. 176.

για το άτομο να πρεσβεύει κάποιο θρήσκευμα ή να μην πρεσβεύει κανένα, καθώς και να αποκαλύπτει ή να μην αποκαλύπτει την πίστη ή τη μη-πίστη του. Το κράτος, όμως, μπορεί να αξιώσει τη συμμόρφωση όλων προς τους γενικής ισχύος και εφαρμογής νόμους, που κατοχυρώνουν άλλα συνταγματικά αναγνωρισμένα αγαθά, έστω και αν η συμμόρφωση αυτή συνεπάγεται για κάποιους περιορισμό στην απόλαυση της θρησκευτικής τους ελευθερίας. Συνεπώς, το κράτος, δεν μπορεί άμεσα να υποχρεώσει κανέναν να ακολουθεί ή όχι ορισμένο θρήσκευμα ή και αθρησκευτικές ή αθεϊστικές πεποιθήσεις, αλλά δεν επιτρέπεται ούτε και να επιδιώξει έμμεσα το ίδιο αποτέλεσμα. Με άλλα λόγια, το κράτος είναι υποχρεωμένο να παραμείνει «*θρησκευτικά ουδέτερο*». Μία από τις σημαντικότερες συνέπειες της συνταγματικής κατοχύρωσης της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, είναι η θρησκευτική ισότητα, ώστε και τα άλλα έννομα αγαθά, εκτός της ζωής, τιμής και ελευθερίας, οφείλουν να προστατεύονται χωρίς καμία διάκριση θρησκευτικών πεποιθήσεων. Συναφές, βέβαια, είναι και το ζήτημα της πρόσβασης στις δημόσιες θέσεις, για την οποία δεν μπορεί να αποτελέσει προϋπόθεση ή κώλυμα η ιδιότητα του οπαδού ή του θρησκευτικού λειτουργού ορισμένης γνωστής κατά το Σύνταγμα θρησκείας.

Τέλος, στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, παράλληλα με τα άρθρα 11 και 12 Σ, βρίσκουν έρεισμα και οι ελευθερίες της συνάθροισης και συνένωσης για θρησκευτικούς σκοπούς. Η παράγραφος 2 του άρθρου 13 του Συντάγματος, κατοχυρώνει και την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας (άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων με τελετουργική μορφή και όχι οποιαδήποτε εξωτερική θρησκευτικών πεποιθήσεων οι οποίες αποτελούν συστατικό της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης), η οποία, όμως, υποβάλλεται σε μια σειρά περιορισμών.

7.3.3.2. Περιπτώσεις σύγκρουσης τέχνης και θρησκείας

Στη μελέτη του ο Γ. Πλαγιαννάκος («*Το δικαίωμα επί της ιδίας προσωπικότητας*») υποστηρίζει, πως, επειδή σε ζητήματα τέχνης και θρησκείας, *τίθεται θέμα προσβολής της προσωπικότητας*, θα πρέπει να ακολουθηθούν ορισμένες γενικές κατευθυντήριες αρχές, ώστε να

προστατευτεί η προσωπικότητα. Αναφέρει, λοιπόν, πως θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη το συνολικό πνεύμα της νομοθεσίας, τα κατοχυρωμένα στο Σύνταγμα ατομικά δικαιώματα, το πολιτιστικό ιδεώδες του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, που διέπει την έννομή τάξη και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Πέρα από την άποψη του συγκεκριμένου συγγραφέα, φαίνεται λογικό η προσωπικότητα να περιλαμβάνει το θρησκευτικό συναίσθημα και τις πεποιθήσεις του. Υπό την ευρεία έννοια του όρου, λοιπόν, *προσωπικότητα είναι το σύνολο των ιδεών, αλλά, δεν μπορεί να γίνει κατανοητό αν κάθε προσβολή αυτών των ιδεών συνιστά προσβολή προσωπικότητας*. Αντίθετα, όταν γίνεται προσπάθεια ενδεικτικής αναφοράς των αγαθών που περιλαμβάνονται στο α. 57 Α.Κ. (προστασία της προσωπικότητας), αναφέρεται η τιμή, η υπόληψη, το όνομα, η πνευματική ιδιοκτησία, και όχι το θρησκευτικό συναίσθημα. Στις περισσότερες υποθέσεις, στις οποίες ζητήθηκε η απαγόρευση ενός έργου τέχνης, ο ισχυρισμός για προσβολή της προσωπικότητας θεωρήθηκε ως αυταπόδεικτος. Κανένας δεν επιχειρήσε να εξηγήσει σε τι συνίστατο η προσβολή της προσωπικότητας. Στην απόφαση για την υπόθεση του «*Τελευταίου Πειρασμού*» (Μον.Πρωτ.Αθ.17115/1998), καθώς και του «*Λεξικού Μπαμπινιώτη*» (Μον.Πρωτ.Θεσ./8134/1998), δεν εμπλέκεται άλλο έννομο αγαθό πλην εκείνου της προσωπικότητας. Αναφέρονται διάφορες διατάξεις του Συντάγματος, όχι όμως το άρθρο 16 §1 Σ (κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης). Στη δεύτερη περίπτωση προεβλήθησαν αντιρρήσεις γιατί δεν υπήρχε κανένα στοιχείο εξατομίκευσης. Συγχρόνως, προβάλλεται η άποψη, πως δεν υπάρχει προσβολή της προσωπικότητας αν ο περιφρονητικός χαρακτηρισμός δεν απευθύνεται σε συγκεκριμένα πρόσωπα.

Το βιβλίο του Μ. Ανδρουλάκη «*Μν*» προκάλεσε, επίσης, ποικίλες αντιδράσεις. Κατά την άποψη του Σπύρου Βλαχόπουλου επάνω στο συγκεκριμένο θέμα, κάθε παράπονο για προσβολή προσωπικότητας προϋποθέτει αναγκαστικά και αποκάλυψη της προσωπικότητας. Αν δεν εκτιμηθεί η προσωπικότητα, δεν μπορεί να διαπιστωθεί προσβολή. *Εχει ειπωθεί η γνώμη πως, όταν πρόκειται για έργο τέχνης που απαιτεί κάποια*

ενέργεια του ατόμου για πρόσβαση στο περιεχόμενό του, δεν είναι δυνατόν να προβάλλεται παράπονο για προσβολή της προσωπικότητας. Τίθεται, ταυτόχρονα, το ζήτημα πως ένα λογοτεχνικό αλληγορικό πρόσωπο μπορεί να δώσει λαβή για προσβολή της προσωπικότητας. Το δικαστήριο (Μον.Πρωτ.Αθ.5208/2000), που εξέτασε την αίτηση των ασφαλιστικών μέτρων για απαγόρευση της κυκλοφορίας του βιβλίου του Μ. Ανδρουλάκη, δε δέχθηκε ότι ένα αλληγορικό έργο τέχνης μπορεί να διαβαστεί ως πραγματικός ισχυρισμός, ώστε να υπάρχει περίπτωση προσβολής της προσωπικότητας. Συγκεκριμένα, το δικαστήριο υποστήριξε, πως η προσβολή της προσωπικότητας των αιτούντων, που να πλήττει το θρησκευτικό τους συναίσθημα, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι επιφέρει η μυθοπλασία της λογοτεχνίας και της ποίησης. Διότι το περιεχόμενο των περικοπών τού βιβλίου αυτού κινείται στο χώρο του παραδόξου και της φαντασίας, ώστε να μην υποστηρίζεται πως ο αναγνώστης σκανδαλίζεται. Υποστηρίζεται, δηλαδή, η αυξημένη προστασία της τέχνης και το δικαίωμα του κοινού σε αυτή (εκτός των δημιουργών). Γενικότερα, τα έντυπα που είναι και έργα τέχνης, απολαύουν της ιδιαίτερης προστασίας του άρθρου 16 §1 Σ, και δεν επιδέχονται κατάσχεση (η απαγόρευση της κυκλοφορίας εντύπου σημαίνει κατάσχεση).

Σύμφωνα με την κοινή νομοθεσία για τα «άσεμνα» (ν.5060/1931), ορίζεται πως δε θεωρείται άσεμνο ένα έργο τέχνης ή επιστήμης. Σύμφωνα με αυτή τη γνώμη, είναι ο Π. Δαγτόγλου και ο Γ. Καράκωστας. Το Σύνταγμα, όμως, θεσπίζει εθνική διαδικασία για την κατάσχεση στις εξαιρετικές περιπτώσεις που την επιτρέπει: παραγγελία εισαγγελέα και απόφαση ενός 24 ωρών του δικαστικού συμβουλίου για τη διατήρηση ή μη της κατάσχεσης. Εκτός του εισαγγελέα και του δικαστικού συμβουλίου, κανένας δικαστής και κανένα Δικαστήριο δεν έχουν αρμοδιότητα να διατάξουν την κατάσχεση εντύπου. Κατά την απόφαση επίσης της υπόθεσης Ανδρουλάκη, ακόμη και αν τίθεται θέμα προσβολής της προσωπικότητας των αιτούντων, ο συγγραφέας έχει το δικαίωμα της ελεύθερης καλλιτεχνικής δημιουργίας, το οποίο και υπερτερεί του δικαιώματος της προσωπικότητας, με την προϋπόθεση ότι δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου. Με το δικαίωμα του καλλιτέχνη

συμβαδίζει και το δικαίωμα του κοινού να απολαμβάνει ένα έργο τέχνης. Ο περιορισμός αυτού του δικαιώματος αποτελεί προσβολή της δικής του προσωπικότητας. Δεν είναι σαφές, όμως, σε μια τέτοιου είδους σύγκρουση αν υπερτερεί το δικαίωμα του κοινού (ΜΠΑ 17115/1988). Τέλος, η απόφαση της υπόθεσης Ανδρουλάκη, δέχθηκε να εξετάσει τις αιτήσεις των φυσικών προσώπων και όχι αυτή της Ιεράς Μονής Εσφιγμένου Αγίου Όρους – Άθω, γιατί ως νομικό πρόσωπο δεν είναι δυνατόν να επικαλεστεί προσβολή προσωπικότητας για σχέσεις (όπως η πίστη), που προϋποθέτουν ιδιότητα φυσικού προσώπου. Με αυτό τον τρόπο, βέβαια, δεν προδικάζεται η νομιμότητα της αίτησης πάνω σε άλλη βάση, όπως αυτή της θρησκευτικής ελευθερίας.

Οι υποθέσεις που σχετίζονται με την *Έκθεση Outlook* και τα *κόμικς* του Haderer αφορούσαν την καθύβριση των θρησκευμάτων (όπου στηρίχθηκε η ποινική δίωξη των υπευθύνων), και όχι την προσβολή της προσωπικότητας. Το Εφετείο Αθηνών (ΕφΑθ 4532/2005), αποφάσισε στη δεύτερη υπόθεση να αθώσει τον Haderer, στηριζόμενο στις εξής αποφάσεις: ΑΠ 1869/1984 και ΑΠ 928/1984. Αυτές προσδιόριζαν πως για τη στοιχειοθέτηση του αδικήματος του άρθρου 199 ΠΚ, πρέπει να συντρέχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Οι αντικειμενικές εξ αυτών είναι η καθύβριση οποιασδήποτε από τις θρησκείες που προστατεύονται από το νόμο και η καθύβριση αυτή να τελείται δημόσια. Υποκειμενικώς, πρέπει να συντρέχει άμεσος δόλος. Θα πρέπει, δηλαδή, ο δράστης να έχει τη συνείδηση ότι η καθύβριση κατευθύνεται κατά προστατευόμενης θρησκείας, ότι την τελεί δημόσια και ότι έχει καθυβριστικό χαρακτήρα. Βέβαια, ως ιδιαίτερο στοιχείο της υποκειμενικής υπόστασης τού συγκεκριμένου εγκλήματος απαιτείται η καθύβριση να γίνεται κακοβούλως. Τέλος, υποστηρίζεται και από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, πως το θρησκευτικό συναίσθημα πρέπει να έχει προνομιακή αντιμετώπιση.

Σε ό,τι αφορά το άρθρο 10 ΕΣΔΑ, προστατεύει την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης μέσω του δικαιώματος λήψης και διάδοσης πληροφοριών και ιδεών, που δίνει τη δυνατότητα συμμετοχής στη δημόσια ανταλλαγή πολιτιστικών ιδεών κάθε είδους. Το άρθρο 19 §2 του

Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, περιλαμβάνει στην ελευθερία έκφρασης πληροφορίες και ιδέες για τη «μορφή τέχνης». Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, όμως, θεωρεί ότι η απαγόρευση της έκθεσης και η δήμευση των έργων, υπήρξαν θεμιτοί περιορισμοί, καθώς αποσκοπούν στην προστασία των χρηστών ηθών και των δικαιωμάτων των άλλων, μεταξύ των οποίων υπάρχει μια «φυσική σύνδεση». Εκτός των χρηστών ηθών χρησιμοποιήθηκε η θρησκευτική ελευθερία υπό την έννοια ότι η προστασία της επιβάλλει όρια που δεν πρέπει να υπερβαίνει η τέχνη. Το Δικαστήριο ρυθμίζει διαφορετικά τις θρησκευτικές πεποιθήσεις από τις υπόνοιες ιδέες. Οι πρώτες είναι άξιες σεβασμού και οι άλλοι υποχρεούνται να απέχουν από την έκφραση ιδεών, που μπορεί να προσβάλουν ή να ενοχλήσουν. Ένα έργο τέχνης, λοιπόν, που ενδεχομένως προσβάλλει τα δόγματα μιας θρησκείας, δεν προστατεύεται εξίσου με ένα έργο τέχνης που προσβάλλει τη δικτατορία του προλεταριάτου. Ο σεβασμός των θρησκευτικών αισθημάτων των πιστών μπορεί να θεωρηθεί ότι παραβιάζεται από προκλητικές απεικονίσεις αντικειμένων θρησκευτικής σημασίας. Από τη μια πλευρά, οι πιστοί οποιασδήποτε θρησκείας πρέπει να ανέχονται την άρνηση των δογμάτων τους από τους άλλους και να ανέχονται την προπαγάνδισι ιδεών εχθρικών προς τη δική τους πίστη. Από την άλλη, υπάρχει πρόβλημα ως προς τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται η εναντίωση. Αν είναι προκλητικός και περιφρονητικός, το κράτος έχει υποχρέωση να προστατεύσει το θρησκευτικό συναίσθημα των πιστών, επιβάλλοντας περιορισμούς στο λόγο και την τέχνη. Η υποχρέωση αυτή απορρέει από το περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας και επιβάλλεται από το πνεύμα ανεκτικότητας μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Συνεπώς, δεν υπάρχει πρόβλημα με το περιεχόμενο του μηνύματος, αλλά με τη μορφή του. Παράλληλα, όμως, η μειοψηφία στην *Preminger* δέχθηκε πως ο ομιλών έχει καθήκον να περιορίσει την προσβολή, που μπορεί να προκαλέσει ο λόγος του σε άλλους, και αν αυτό δε γίνει, τότε το κράτος οφείλει να λάβει μέτρα, τα οποία θα πρέπει να συνάδουν με την αρχή της αναλογικότητας. Η άποψη της μειοψηφίας στάθηκε στο άτοπο της «οικεία βουλήσει» προσβολής, για να θεμελιώσει την κρίση της ότι υπήρξε

παραβίαση. Κανείς πιστός, λοιπόν, δεν κινδύνευε να εκτεθεί χωρίς τη θέλησή του στο βλάσφημο μήνυμα.

Ένα άλλο σχετικό ζήτημα που τίθεται, είναι η βλασφημία, η οποία δεν εξαρτάται από το περιεχόμενο της έκφρασης, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο αυτή εκφέρεται. Έχει υποστηριχθεί η άποψη πως ο νόμος περί βλασφημίας δεν προστατεύει παρά τη Χριστιανική Εκκλησία. Συγχρόνως, άλλο είναι να περιορίζεται ο λόγος επειδή προκαλεί άμεση βλάβη και άλλο να περιορίζεται επειδή το περιεχόμενό του αμφισβητεί κάποιο δικαίωμα. Η προαναφερόμενη Σύμβαση διατηρεί την εξουσία της τελικής εποπτείας, που είναι απαραίτητη δεδομένου του εύρους και της αοριστίας της έννοιας της βλασφημίας και των κινδύνων από αυθαίρετες παρεμβάσεις στην ελευθερία έκφρασης από μέτρα εναντίον υλικού, που κατηγορείται ως «βλάσφημο»¹⁷. Ο αγγλικός νόμος περί βλασφημίας επιδιώκει να ελέγξει τον τρόπο έκφρασης των απόψεων. Η έκταση προσβολής των θρησκευτικών αισθημάτων πρέπει να είναι σημαντική. Ο υψηλός βαθμός προσβολής των θείων αποτελεί μια ασφαλιστική δικλείδα κατά της αυθαιρεσίας¹⁸.

---

¹⁷ Wingrove v. United Kingdom, 25 November 1996, Reports of Judgments and Decisions 1996. V. paragraph 58.

¹⁸ Στο ίδιο, paragraph 60.

8. Περιεχόμενο των προαναφερθέντων υποθέσεων

α) Ο Τελευταίος Πειρασμός

Μέσω αυτής της ταινίας καθυβρίζεται δημόσια και κακόβουλα η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού. Προσβάλλεται το θρησκευτικό συναίσθημα και η πίστη των αιτούντων, και συνεπώς και η προσωπικότητά τους, κατά το άρθρο 57 ΑΚ. Παράλληλα, παραβιάζεται το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη. Ο Ιησούς Χριστός με την ύλη των Ευαγγελίων της χριστιανικής εκκλησίας εμφανίζεται κατά τη θεϊκή και ανθρώπινη φύση του ως αδύναμος, μάγος, ψεύτης, μιλώντας τη μια για αγάπη και την άλλη για φόβο. Ο Ιησούς Χριστός παρουσιάζεται να έχει αμφιβολίες για την αποστολή του. Εμφανίζεται να έχει ερωτικές φαντασιώσεις, ανομολόγητες επιθυμίες, γελοιοποιείται δημοσίως, μιας και ο κινηματογράφος είναι τόπος προσιτός στο κοινό, με σκοπό την εκδήλωση περιφρονήσεως, που αυτό συνεπάγεται κακόβουλη βλασφημία. Για τους λόγους αυτούς ζητήθηκαν συγκεκριμένες απαγορεύσεις¹⁹.

β) Λεξικό Μπαμπινιώτη

Διάφοροι πολιτικοί, ποδοσφαιρικοί παράγοντες της Θεσσαλονίκης, επεδίωξαν την απαγόρευση της κυκλοφορίας του έργου «*Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*» του Γ. Μπαμπινιώτη επειδή αυτό το *λήμμα «Βούλγαρος»* κατέγραφε ως καταχρηστική, υβριστική σημασία της λέξης «*τον οπαδό ή παίκτη ομάδας της Θεσσαλονίκης (κυρίως ΠΑΟΚ)*». Οι αιτούντες θεώρησαν πως προσεβλήθη η προσωπικότητά τους, και κυρίως η εθνική τους ταυτότητα.

γ) Υπόθεση Μν του Ανδρουλάκη

Στο συγκεκριμένο βιβλίο του Μ. Ανδρουλάκη, το επίμαχο σημείο ήταν λίγες σελίδες που αναφέρονταν στη Μαρία Μαγδαληνή. Εμφανιζόταν ως μία σύγχρονη γυναίκα, η οποία χρησιμοποιεί το διαδίκτυο και επικοινωνεί με διάφορα πρόσωπα, καθώς και με το συγγραφέα, συζητώντας το ρόλο της γυναίκας στην ιστορία. Συγχρόνως, υπάρχουν υπονοούμενα για σεξουαλικές σχέσεις της με τον Ιησού

---

¹⁹ ΜονΠρωτΑθ.17115/1998, Ελλ Δνη 30, 1989, σελ. 1375 [1378].

Χριστό. Κανένα από τα δύο πρόσωπα, λοιπόν, ούτε ο Ιησούς Χριστός, ούτε η Μαρία η Μαγδαληνή, παρουσιάζονται όπως στην Αγία Γραφή.

δ) Έκθεση Outlook

Το Φθινόπωρο του 2003, στο πλαίσιο της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας, διοργανώθηκε η εικαστική έκθεση Outlook με πίνακες σύγχρονης ζωγραφικής. Ένα από τα έργα που εξετέθησαν ήταν το “*Asperges me*” του Βέλγου καλλιτέχνη Thierry de Cordier, το οποίο απεικόνιζε το Χριστό πάνω στο σταυρό και στο αριστερό μέρος του πίνακα ένα πέος.

ε) Κόμικς του Haderer

Όλο το περιεχόμενο του βιβλίου, αποτελεί υβριστική εκδήλωση προς το πρόσωπο και όλες τις εκφάνσεις της ζωής του Ιησού Χριστού (Γέννηση, Σταύρωση, Ανάσταση). Για τους πιστούς, η ζωή του Χριστού αποτελεί την πεμπουσία της πίστης τους. Το βιβλίο, λοιπόν, δεν ασκεί αντικειμενική κριτική και έλεγχο των δογμάτων της χριστιανικής θρησκείας. Για παράδειγμα, σε 20 εικονογραφημένες σελίδες, γίνεται αναφορά στην εισπνοή από τον Ιησού δέκα φορές λιβανίου, το οποίο παραλληλίζεται από το συγγραφέα με το χασίς. Καταλήγει έτσι ο συγγραφέας το συμπέρασμα πως τα θαύματα του Ιησού αποτελούν απόρροια των ναρκωτικών ουσιών, με απώτερο σκοπό την είσπραξη χρημάτων²⁰.

---

²⁰ Βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Αθηνών 882/2003.

9. Συμπέρασμα

Το ερώτημα των σχέσεων, λοιπόν, της ελευθερίας της τέχνης και της θρησκευτικής ελευθερίας θα πρέπει να εξετασθεί στο πλαίσιο της γενικής σχέσης μεταξύ των πολιτών. Η τέχνη έχει το δικαίωμα να προκαλεί, αλλά δεν παρέχεται σε κανένα άρθρο του Συντάγματος δικαίωμα στον καλλιτέχνη να προσβάλει οποιαδήποτε θρησκεία. Αν ένα έργο τέχνης εμπλέκεται με θρησκευτικά σύμβολα, υπάρχει περίπτωση να χαρακτηριστεί ως προκλητικό. Όριο στην πρόκληση αυτή τίθεται από αντικειμενικά κριτήρια που απορρέουν από το σεβασμό που αξιώνει κάθε θρησκεία²¹.

Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει ο καθείς που έχει ως οδηγό την αιτιώδη συνάφεια, η οποία επιβάλλει στην καλλιτεχνική ελευθερία ορισμένους περιορισμούς.

---

²¹ **Δημητρόπουλος, Α.**, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα 2004, σελ. 176.

10. Περίληψη

Η τέχνη είναι ένας τρόπος έκφρασης. Για αυτό και παρέχεται από το Σύνταγμα το δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης (α' 16 παρ. 1 Σ). Η ελευθερία αυτή, όμως, δεν είναι απεριόριστη και ανεξέλεγκτη. Υπόκειται στις γενικές οριοθετήσεις που θέτει ο συντακτικός νομοθέτης (σχέσεις μεταξύ κράτους-πολιτών αλλά και μεταξύ των τελευταίων, δικαιώματα των άλλων, χρηστά ήθη). Στην τελευταία κατηγορία (χρηστά ήθη) ανήκει και η θρησκεία, η οποία δεν επιτρέπεται να προσβληθεί από την καλλιτεχνική ελευθερία. Τίθεται έτσι μέσω της αιτιώδους συνάφειας ένα όριο στην καλλιτεχνική δημιουργία, ώστε να προστατεύεται η θρησκευτική ελευθερία από τυχόν προβολές της.

Abstract

Art is a means of expression. For that reason, article 16 (par. 1) of the Constitution makes provision for the right of "Freedom of Art". However, freedom in the domain of art cannot be without any limits. It is amendable to the limitations set by the constitutional legislator (State-citizens relations, relations among citizens, respecting others rights, virtuous morals). This last category (morals) entails religion, too, which cannot be offended by artistic freedom. Thus, limits are set, through causal nexus to prevent religious freedom from being of free deal by art.

Λήμματα

θρησκεία – religion

προσωπικότητα – personality

τέχνη – art

χρηστά ήθη – virtuous morals

11. Βιβλιογραφία

Ελληνική

- ❖ **Βλαχόπουλος, Σπ.**, «Υπόθεση Ανδρουλάκη (Μυ)», ΤοΣ, 2000, σελ. 543 επ.
- ❖ **Δαγτόγλου, Π.Δ.**, *Ατομικά Δικαιώματα*, τ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 28 και 736.
- ❖ **Δημητρόπουλος, Α.**, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα 2004, σελ. 176.
- ❖ **Θεοδόσης, Γ.**, *Η ελευθερία της τέχνης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000.
- ❖ **Καμίνης, Γ.**, *Παρατηρήσεις επί της Μον.Πρ.Αθ.17115/1988*, Εφαρμ. Δημ. Δικ. 1989, σελ. 266 επ.
- ❖ **Καράκωστας, Ι.Κ.**, *Συναλλακτικές υποχρεώσεις του Τύπου και προστασία προσωπικότητας*, Ελλ. Δνη 34, σελ. 1422-1428.
- ❖ **Κόρσος, Δ.**, *Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής ερεύνης και διδασκαλίας κατά το σχέδιον του νέου Συντάγματος*, ΕΔΔΔ, 1975, σελ. 177 επ.
- ❖ **Πλαγιαννάκος, Γ.**, *Το δικαίωμα επί της ίδιας προσωπικότητας*, Ελλ. Δνη 7, 1966, σελ. 101 επ.
- ❖ **Σπαθάρης, Δ.**, *Το άρθρο 198 του Ποινικού Κώδικα*, Αρμενόπουλος, 1988, σελ. 95-96.
- ❖ **Χρυσογόνου, Κ.Χ.**, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2002, σελ. 40-41.
- ❖ **Τσακωράκης, Σ.**, *Θρησκεία κατά τέχνης*, εκδ. Πόλις.

Ξενόγλωσση

- ❖ **H. R. Miilex and others v. Switzerland**, 24 May 1988, Series A., no 133, paragraph 27.
- ❖ **Wingrove v. United Kingdom**, 25 November 1996, Reports of Judgments and Decisions 1996 – V, paragraphs 58 and 60.

12. Νομολογία

- ❖ Μον.Πρωτ.Αθ.17115/88, ΕφαρμΔημΔικ, 1989, σελ. 216 επ.
- ❖ ΣτΕ 6178/1996, ΕΔΔΔ 1999, 634.
- ❖ Μον.Πρωτ.Αθ.17115/88, Ελλ Δνη 30, 1989, σελ. 1375-1376.
- ❖ ΑΠ 13/1999 Ολομ. ΤοΣ, 1999, σελ. 253, 258.
- ❖ ΑΠ 1869/1984, Ποιν.Χρ., ΛΕ, σελ. 574.
- ❖ ΑΠ 928/1984, Ελλ Δνη 25, σελ. 1472.
- ❖ Μον.Πρωτ.Θεσ.18134/1998, ΤοΣ, 1998, σελ. 764.